

Хроніка 1663 року

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху¹. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий, да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так

¹ Шлях на захід від Києва, через с. Білогородка.

голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутніі. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські¹. Замість ушул² – рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя – татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом – гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора – годящий вал.

Під'їхавши під браму, гості почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже дереться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою.

– Враг його, – каже, – знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад! Так усяке сиділо по Вкраїні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, то-то бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

¹ Державський – дідичевський (прим. авт.)

² Ушули – стовпи в брамі (прим. авт.)

– Се Василь Невольник, – каже тоді піп. – Однаковий і досі.

– Хто там грюкає, наче в свої ворота? – питає Василь Невольник крізь віконце.

– Да годі тобі розпитувати! – озвався піп. – Бачиш, що не татаре, то і впускай.

– Боже мій правий! – аж скрикнув Василь Невольник. – Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчинити ворота, чи перше бігти до пана.

– Одчини перше ворота, – озвався Шрам, – а потім біжи собі, куди хоч.

– Правда, правда, добродію мій любий! – каже старий ключник да й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. – Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись, в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

– Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувався із Василем Невольником.

– Орел, а не козак! – каже знов Василь Невольник. – Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана¹, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

¹ Керман – Аккерман, турецьке місто-фортеця у гирлі Дніпра.

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав – він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

– Веди ж нас, Василю, до пана, – каже полковник Шрам. – Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

– Еге, добродію, – каже Василь Невольник, – благую часть избрав собі пан Черевань – нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

– Ну, да все ж од людей іще не одцурався! Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

– Йому од людей одцуратись! – каже Василь Невольник. – Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши у пасіку хвірточку, дідусь повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі¹, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом

¹ Київська братська школа – навчальний заклад, заснований 1615 р. Київським братством – національно-релігійною громадською організацією київських міщан, що виникла при Богоявленському (з 1616 р. – Братському) монастирі на Подолі.

Остряницею¹, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парافی, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів² над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, котрі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орендарів руку тягнула,

¹ Остряниця (Острянин) Яків (?–1641) – один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти.

² Уніти – уніати, прихильники унії – об'єднання православної і католицької церков на українських та білоруських землях, проголошеного 1596 р. у Бресті.

а між себе ділилась козацькою платою – по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої¹. То й реєстровим, чи городовим², козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своїї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило³, Павлюк⁴, Остряниця – з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки

¹ Річчю Посполитою, чи то республікою, називалось усе в купі – Польща, Литва і Русь; а Руссю звались Галичина, Поділля, Волинь і Україна (прим. авт.)

² ...Реєстровими, чи городовими козаками... – У 1752 р. польський уряд сформував з козаків війська для боротьби проти народних рухів на Східній Україні й охорони її південних кордонів. Прийняті на державну службу вписувалися в реєстр (звідси й назва – реєстрові козаки).

³ Трясило Тарас – Федорович Тарас (XVII ст.), гетьман запорозьких нереєстрових козаків.

⁴ Павлюк (Павло Михнович Бут); (?–1638) – гетьман нереєстрових козаків, керівників селянсько-козацького повстання проти польсько-шляхетських загарбників та української шляхти.

з недоляшками, гасили хутко полон'я і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, не-вгасимий пожеж із Запорожжя – піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, ті консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини – немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять рік од Остріяниці до Хмельницького? Про те багато треба було б писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу¹, взявши собі за жінку бранку туркеню; проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія²...

¹ Низ – Великий Луг, лугова й степова смуга в нижній течії Дніпра, що входила до території Запорозького війська.

² Крутить веремія – чинити бистрі атаки (прим. авт.)

У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік Хмельниччини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити Богові. Сина посилавав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, – думав, – Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, – каже, – живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Вкраїні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського¹ і через навіженого Юруся Хмельниченка², що одержав після його гетьманованнє; а як досталась од Юруся булава Тетері³, то він аж

¹ Виговський Іван Остапович (?-1664) – український гетьман (1657-1659), виступав проти експансіоністської політики царизму на Україні.

² Хмельницький Юрій Богданович (бл. 1641-1685) – молодший син Богдана Хмельницького, ще за життя батька був проголошений гетьманом.

³ Тетеря Павло Іванович (?-бл. 1670) – переяславський полковник, з 1663 р. – гетьман Правобережної України. Орієнтувався на

за голову вхопився. Чи молитися, чи Божу службу служити, – одно в його на думці: що ось погибне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

– Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди¹, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж адригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку пого-

союз з Річчю Посполитою.

¹ Полковницькі клейноди – ознаки полковницької влади: булава, пірнач, тощо.

лоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач¹, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Паволочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає – у Череваня щось іграє.

– Е, да се в вас і бандура!

– І бандура, – каже Василь Невольник, – та ще чия бандура!

– Так се в вас божий чоловік? – спитав тоді Шрам.

– А то хто ж би так заграє у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддаєки – так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами

¹ Рейментарський пірнач – полковницька булава, яка мала зверху, замість кулі, металеві пластинки, що розміщувались навколо стержня (палиці).